

Eski Uygur Türkçesinde -gAll kılın- Birleşik Fiil Yapısı Üzerine

On The -gAll kılın- Compound Verb in Old Uighur Turkish

Burak Can Deveci

Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri / Türkiye

✉ burakcandeveci@gmail.com

📄 0000-0002-7404-6832

Atıf

Citation

Deveci, Burak Can (2021). Eski Uygur Türkçesinde -gAll kılın- Birleşik Fiil Yapısı Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 28: 143-159.

Başvuru

Submitted

13.02.2021

Revizyon

Revised

26.04.2021

Kabul

Accepted

20.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Eski Uygur Türkçesine ait metinlerin zenginliğinin bir sonucu olarak burada kullanılan dil bilgisel özellikler de bu dönem için zenginlik teşkil etmektedir. Bu dil bilgisel yapılardan biri de fiil + zarf-fiil + yardımcı fiilden oluşan fiil birleşimleridir. Fiil birleşimlerinin kullanım sayısı Eski Uygur Türkçesinin çoğunlukla tercümeyle dayalı bir edebiyat oluşturması sebebiyle fazladır. Bununla birlikte fiil birleşimleri konusu Türkçede farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde incelenen bir konu olmuştur. Bu tarz fiil birleşimlerinden biri olan -gAll kılın- da Eski Uygur Türkçesi metinlerinde örnekleri tespit edilen bir yapıdır. Bu yapı, iki farklı biçimbirimin bir araya gelmesi sonucu farklı anlamları işaretleyen bir özellik kazanmıştır. Bununla birlikte özelde kılın- fiilinin yardımcı fiile dönüşme süreci ele alınarak cümlelerdeki ve fiil birleşimlerindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Örneklerin geçtiği metinlerden Türkiye Türkçesine aktarım yapan araştırmacıların bu fiil birleşiminin anlam alanını farklı şekilde işaretledikleri gösterilecek, ancak değerlendirmelerin sonucunda bu gramer yapısının anlam derinliğinin farklı olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında bu fiil birleşiminin kiplik ile olan bağlantısı da incelenmiş, yapının bir istek kipliği olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağı sonucuna varılmıştır. Birleşimin bir kipliğe dönüşme süreci içermesinden dolayı gramerleşme süreci üzerinde de durulacaktır. Bunlardan hariç olarak, özellikle Çince versiyonu olan metinlerden faydalanılarak bu yapının hem farklı anlam derinlikleri ortaya çıkarılacak hem de Eski Uygur Türkçesi ve Çince ile karşılaştırmalar yapılarak Çince yapıların Türkiye Türkçesi aktarımında bir etkiye sahip olup olmadığı değerlendirilecektir. Son olarak bu çalışmada, gAll kılın- yapısının Türkiye Türkçesine olan aktarımları ve bu aktarımların birbirinden farklı görünüşleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: fiil birleşimleri, kılın- yardımcı fiili, istek kipliği,

-gAll kılın- yapısı

ABSTRACT

As a result of the richness of the texts belonging to the period of Old Uighur Turkish, the grammatical features used in the texts also constitute a richness for this period. One of these grammatical structures is compound verb structures consisting of verb + adverb-verb + auxiliary verb structure. The number of compound verb uses is high, as Old Uighur Turkish is mostly a translation-based literature. However, the issue of compound verbs are a subject that has been studied in different ways by different researchers in Turkish. One of this type of compound verb structures -gAll kılın- is a structure whose examples are identified in Old Uighur Turkish texts. This structure has gained a feature that marks different meanings with the combination of two different morphemes. Along with this, it will be tried to determine its place in sentences and verb combinations by considering the auxiliary verbization process of the verb. Researchers who translated those texts to modern Turkish have gave the meaning in different ways however, as a result of the evaluations, it was revealed that the depth of meaning of this grammatical structure was different. In addition, the connection of this verb combination with the modality was also examined, and it was concluded that it would be more appropriate to evaluate the structure as a subjunctive modality. The grammarization process will also be emphasized, since the compound includes the process of turning into a modality. In this study, both the different depths of meaning of this structure will be revealed by making use of the texts in Chinese and by making comparisons with Old Uighur Turkish and Chinese, it will utilized that whether or Chinese effect on modern Turkish translations. After all these considerations, will be emphasized that the final outcomes of the structure of -gAll kılın- and different views of the transfers will be emphasized.

Keywords: compound verbs, kılın- auxiliary verb, subjunctive modality, -gAll kılın- compound verb structure

0. Giriş

Tarihî Türk lehçeleri arasında önemli bir yeri olan Eski Uygur Türkçesi, pek çok unsuru içerisinde barındırması açısından Türkçenin genel tarihi itibarıyla ayrı bir öneme sahiptir. Bu dönemde yazılmış olan eserler Türk dilinin ses, şekil ve cümle yapılarını göstermesi açısından zengin malzeme sunmaktadır. Bu dönemin önemli zenginliklerinden biri olan *fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* yapısı her ne kadar Türkçenin bütün dönemlerinde görülse de bu dönemde gözlemlenen sıklık, dönemin hem tercüme hem de telif eserlerinde kendini göstermektedir. Bunun nedenlerinden biri özellikle tercüme yoluyla Eski Uygur Türkçesine kazandırılan eserlerin konularının derinliğine bağlı olarak zengin dil yapılarına sahip olmasıdır.

Fiil birleşimleri konusu gerek tarihî gerekse çağdaş Türk lehçeleri üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Buna göre araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalar aşağıdaki şekilde ifade edilebilir.

Asıl fiil, zarf-fiil ve yardımcı fiil yapısından oluşan birleşik fiiller Türk dili gramerlerinde genellikle *tasvir fiili* olarak adlandırılmaktadır. Korkmaz, tasvir fiilini zarf-fiil biçimindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil olarak açıklamıştır (Korkmaz 2017: 224). Bununla birlikte bu tarz yapıları *tasvir fiili* olarak tanımlayan araştırmacılardan biri de Gabain'dir. O, Türkçede fiil birleşimlerini konu aldığı makalesinde fiil birleşimlerinin bir çeşidi olarak *deskriptif (tasviri) fiillerini* sayar (Gabain 1953: 16-26). Bunun yanında Banguoğlu da çeşitli zarf-fiillere belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanlarını *tasvir fiilleri* olarak açıkladıktan sonra beşinci alt başlıkta verdiği *yarı tasvir fiillerini* tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurulmuş, ancak tasvir fiili anlamı taşımayan, yani ikinci fiilin esas anlamında olduğu birleşikler olarak nitelendirir ve bu yapıların özellikle de Eski Türkçede sıklıkla kullanıldığını belirtir (Banguoğlu 2011: 488-93). Ayrıca Banguoğlu'nun (2011: 493) yarı tasvir fiilleri olarak adlandırdığı yapıları ise Gabain (1995: 89) *modal yardımcı fiiller* ve Korkmaz (2009: 834) *belirleyici birleşik fiiller* başlıkları altında değerlendirmektedir.

Bu görüşlerin yanında Türkçedeki *ana fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* yapılarını gramerleşme teorisi çerçevesinde inceleyen Gökçe, bu yapılar için *art sıralı fiil birleşmeleri* terimini kullanmıştır. Ona göre fiil birleşimlerinde zarf-fiil eklerinin sergiledikleri farklı bakış açısı değerleri, bu yapıların doğru anlaşılmasında belirleyici bir rol üstlenmektedir (Gökçe 2013: 52).

Bununla birlikte Gökçe'nin yine aynı çalışmasında (2013) fiil birleşimleri, Oğuz Türkçesi tabanında Türkçenin tarihsel ve modern dil malzemesi çerçevesinde, “kılınış türleri” ve “görünüş zamanlı kategorileri işaretleyen yardımcı fiiller” olarak iki alt grupta ele alınmıştır. I. grupta eklendiği ana fiildeki eylemi niteleyen/tasvir eden kılınış türündeki yardımcı fiiller olarak *bar-*, *bër-*, *kel-*, *kêt-*, *kal-*, *kod-*, *yaz-* gibi yardımcı fiilleri incelenmiştir. II. grupta ise *tur-*, *yat-*, *ol(t)ur-*, *yorı-* gibi kılınış türlerini işaretleme işlevlerinin yanında daha çok görünüş zamanlı kategoriler olarak işlev gören yardımcı fiilleri incelemeye alınmıştır. Bununla birlikte Gökçe, bu tür sınıflandırmanın, çok anlamlılığa müsait olan, kılınış ve görünüş zamanlı işlevlerinin zaman zaman iç içe girebildiği art-fiil birleşimleri açısından tartışmaya açık olduğunu belirterek sınırının kesin olarak çizilemeyeceğini de eklemiştir (Gökçe 2013: 74).

Eski Türkçenin ilk yazılı kaynaklarının verildiği Orhon Türkçesi dönemi fiil birleşimleri ve özellikle tasvir fiilleri için zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Tekin, birleşik fiillerin iki türlü olduğunu söylemiş, bunları bir ad ya da sıfat ile *bol-*, *kıl-*, ve *kış-* yardımcı fiillerinden oluşan birleşik fiiller ve bir eylem zarfı ile onu izleyen bir tasvir fiilinden oluşan birleşik fiiller olarak ikiye ayırmıştır. Daha sonra *eylem zarfı +tasvir fiili* olarak açıkladığı tasvir fiillerine *bar-*, *bër-*, *ıd-*, *elt-*, *kal-*, *kel-*, *kör-*, *u-* ve *yorı-* yardımcı fiillerini dâhil etmiştir (Tekin 2016: 94-96).

Eski Türkçedeki yardımcı fiil konusu üzerine çalışma yapan Tokyürek, *belirleyici yardımcı fiiller* başlığı altında Orhon Türkçesi dönemine ait metinlerden yalnızca *teg-* fiilinin tanıklandığından bahsederken bu tarzdaki yapıya sahip fiillerin Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanımındaki artışına dikkat çekmiştir. Tokyürek, Eski Uygur Türkçesinde *tegin-* ve *yarlıka-* gibi sık kullanılan belirleyici yardımcı fiillerin

yanında 16 farklı yardımcı fiilin kullanımından bahsetmiştir (Tokyürek 2005: 349-365).

Orhon Türkçesinde fiillerin daha ziyade dar manalı olup belirli hareketleri karşıladıkları, Eski Uygur Türkçesi devresinden itibaren ifadenin zenginleştiği, mana derecelerinin arttığı, bazı fiillerin bu anlam zenginliğini karşılamak için farklı işlevlerde kullanıldıkları ve bu tür fiillerin sayılarının gittikçe arttığı görülmektedir. Gerçekten de yardımcı fiillerin hem sayı hem de kullanılış bakımından Eski Uygur Türkçesinde farkı anlamları yansıtan şekillerde görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır (Eraslan 2012: 421).

Bu konuda Şinasi Tekin'in şu cümleleri konuyu daha da iyi özetlemektedir:

Türkçede bilhassa 'tarifi yardımcı fiillerin' gelişmesi, Türk kültür tarihinde mühim bir dönüm noktası olmuştur. Köktürkçede fiillerin çoğu zaman bir tek manayı ifade etmelerine karşılık Uygurcada bu esas mana dışında mana derecelenmeleri birtakım yardımcı fiiller vasıtasıyla ifade edilmiştir: bir işin çabuk yapılması ve nihayet hürmetle veya haşmetle yapılması gibi. Bütün bunlar, değişen dünya görüşünün, değişen yaşayış tarzının ve değişen kültür çevresinin şartları ile izah edilebilir. Gerçekten bu bütün fiil şekillerini, VIII.-XI. yy'dan sonra Tarım'da meydana getirilen çok yönlü tercüme Uygur edebiyatına kaynaklık etmiş olan yabancı dillerde bulabiliyoruz: Toharca, İnanca ve Çince. (Tekin 1992: 98)

Şinasi Tekin de Eski Türkçe dönemindeki bir kısım yardımcı fiile (=tasvirî) yardımcı fiiller adını verdikten sonra bunları esas fiillerin manalarını yakından “tarif, tayin ve tasvir” eden fiiller şeklinde açıklamıştır. Ona göre; esas fiil yalnız, her şahıs ve zamanda zarf-fiil şeklinde değişmeden kaldığı hâlde yardımcı fiil bunlardan sonra gelir ve çekim eklerini alır (Tekin 1992: 98-99).

Şen ise ele aldığı çalışmasında Eski Uygur Türkçesinde birleşik yapı oluşturan yardımcı fiilleri üç başlık etrafında değerlendirmektedir. Bunlardan “tasvirî yardımcı fiiller” bahsinde ise zarf-fiil eki almış ana fiile getirilen ve kendi anlamlarından uzaklaşarak ana fiilin anlam içeriğini betimleyen *al-*, *ayt-*, *bér-*, *kal-*, *kel-*, *olur-*, *tur-* gibi yardımcı fiillere değinmiştir (Şen 2020: 78).

Eski Uygur Türkçesi döneminde müstakil olarak asıl anlamıyla cümlenin yüklemi konumunda kullanılabilen fiillerin, kendisinden önce bir zarf-fiil eki almış fiillerin oluşturduğu yapılar içerisinde yardımcı fiil olarak kullanıldıkları görülmüştür. Bu durumda yardımcı fiil konumundayken dahi asıl anlamlarıyla beraber esas fiile katkıda bulunabilmelerinin yanı sıra zarf-fiil ekinin işleviyle birlikte esas fiilin derin anlamını, vermek istediği işlevi işaretleyerek değiştirebilmektedirler.

Türk dilinin tarihî dönemlerinde *fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* yapılarında en çok kullanılan zarf-fiil eklerinden birisi de -gAll ekidir. -gAll zarf-fiilinin kullanıldığı bütün tarihî lehçelerde en sık “şart”, “sebe-sonuç” kullanımları görülmektedir. Gerek kullanıldığı fiil birleşimlerinde gerekse yalnızca zarf-fiil eki olarak kullanıldığı durumlarda söz konusu anlamları yansıtmaktadır.

Eraslan, ekin tartışmasız olmamakla beraber birleşik bir ek olduğunu varsayarak; ekin, Eski Uygur Türkçesinde cümlenin esas fiilinde belirtilen hareketin yapılış sebebini ve gayesini ifade eden bir zarf olarak sebep ifadesi, esas fiili zaman

bakımından niteleyen bir zarf-fiil olarak ise de zaman ifadesi belirttiğini vurgular (Eraslan 2011: 409).

Bununla birlikte -gAll zarf-fiil ekinin yapısına ve kullanımına ilişkin çeşitli görüşleri anmak mümkündür.¹ Ancak yazının temel amaç ve kapsamından ayrılmamak adına metin üzerinde ayrıntılı durulmadan verilecektir.

1. kılın- Fiili

-gAll zarf-fiili, Eski Uygur Türkçesinde fiil birleşimlerinde çok çeşitli yelpazede yardımcı fiiller ile birlikte yapılar kurar. Bu çeşitli yardımcı fiillerden biri de *kılın-*

¹ Gabain'e göre -gAll zarf-fiil ekini alan mantıkî esas fiiller, gelecek anlamını yakalar. Bununla birlikte -gAll zarf-fiil ekinin modal yardımcı fiillerle daha kuvvetli bir hedefleme durumuna geldiğini belirtir. Ancak *ötün-*, *yarlıka-*, *tegin-* gibi yardımcı fiillerden önce esas fiilin -gAll zarf-fiili ile çekimlendiği durumlarda bunların modal saygı fiilleri değil, modal yardımcı fiil olduğunu vurgular (Gabain 1995: 89-91). Gabain, bu zarf-fiilin Eski Türkçe döneminde -U zarf-fiili gibi modal yardımcı fiillerden önce kullanıldığını belirtir. Ayrıca gelecek zaman ifade edilmek istendiğinde, tasvirî fiile bağlanmak için -U yerine -gAll zarf-fiilinin tercih edildiğini söyler ve -gAll *bol-* yapısının iktidar ifade ettiğini vurgular (Gabain 1995: 86). Tekin'e göre Orhon Türkçesinde -gAll zarf-fiil ekinin iki görevi vardır: 1. Asıl eylemin amacını ifade etmek: *yadağ yazıız boltı tip algalı kelti* '(Oğuzlar) Türklerin piyadesi bozuldu deyip (bizi tutsak) almak için geldiler' (BK D 32) ve 2. Asıl eylemin başlangıç noktası olan bir eylemi ifade etmek: *türk bodun kılınğalı türk kagan olorgalı şantunğ balık(k)a taloy ügüzke tegmiş yok ermiş* 'Türk halkı yaratılalı, Türk hakanı tahta oturalı Şantung (ovası) şehirlerine ve büyük denize kadar gittiği (hiç) olmamış' (T 18) (Tekin 2016: 161). Erdal, Eski Türkçede *er-*, *tur-*, *u-*, *bol-*, *kal-* gibi yardımcı fiillerin birleşik yapıda çoğunlukla -gAll ekiyle kullanıldığını belirterek bunların çeşitli anlamlara geldiğini vurgulamıştır. -gAll *tur-* tıpkı -gAll *er-*'de olduğu gibi 'bir şeyler yapmak üzere olmak' anlamını verir. Bunun yanında -gAll *kal-* eylemin yapılması üzere olduğunu belirtmekle birlikte bu yapıda eylemi yapmaya henüz girişilmemiştir. -gAll *u-* ve -gAll *bol-* ise sırasıyla yetenek ve olasılık/ihtimal ifade eder. Erdal, bu kullanımların gelecekteki bir tahminle de ilgisi olabileceğini belirtmiştir (Erdal 2004: 409). Erdal'a göre -gAll dizilişleri genellikle gelecekteki yönelimi ifade eder: -gAll *ugra-* 'yapma niyetinde olmak' gibi. Eski Uygur Türkçesinde -gAll, birleşik yapılarda, tutum, niyet ve ifade anlamlarının tamamlayıcısı olarak görev alır. *kelgeli tapla-* 'geldiğine sevinmek', -gAll *könül örit-* "yapmayı kafasına koymak", *tılagalı unama-* 'dinlemeyi kabul etmemek', *vırxar etgeli başla-* 'bir manastır inşa etmeye başlamak', *yarmangalı sakın-* 'tırmanmayı planlamak' gibi örnekleri konuyu açıklamak için vermiştir (Erdal 2004: 409-10). Erdal, -gAll ekinin diğer bir önemli işlevini de final cümlelerinin amacını bildirmesi olarak görür: *yekke süñüşgeli kelti* 'Şeytanlarla savaşmaya geldi.', *aşagalı olormuşlar* 'Yemek yemek için oturmuşlar.', *ölgeli yat-* 'ölmek için yatmak, ölmeye yatmak' (Erdal 2004: 489). Eraslan, -gAll zarf-fiil ekinin iki farklı kullanışı olduğunu belirterek, bunları "zarf olarak kullanılış" ve "birleşik fiilin esas unsuru olarak kullanılış" şeklinde başlıklarır. Zarf olarak kullanılışını, "hareket hâli ifadesiyle, cümlenin fiilini sebep veya zaman yönünden niteler." şeklinde açıklayan Eraslan bu kullanılış için şu örneği verir: *taki yime miñ tümen tınlıglar altun kümüş erdini monçuk satırsız erdiniler tilegeli taluk ügüzke kirser...* (Kuañşi, 17-19) 've yine sayısız canlılar altın, gümüş, mücevher, boncuk (ve) paha biçilmez değerli şeyleri aramak için deniz (veya) nehre girseler...'. Daha sonra birleşik fiilin esas unsuru olarak kullanılışında ise Eski Uygur Türkçesinde çeşitli tasvirî yardımcı fiillerle oluşturulan birleşik yapılardan bahseder. Örneklerde verilen tasvirî yardımcı fiiller ise *ay-*, *bar-*, *bil-*, *bol-*, *bultuk-*, *ıd-*, *kışe-*, *ogra-*, *sakın-*, *tur-*, *titin-*, *u-* gibi yardımcı fiillerdir (Eraslan 2012: 409-12).

yardımcı fiildir. Eski Uygur Türkçesinde birleşik fiiller ile kurulan yapıların sayısının çeşitliliği kendisini -gAll zarf-fiili ve *kılın-* yardımcı fiiliyle kurulan -gAll *kılın-* yapısında da göstermektedir. Bu yapı ve işaretlediği anlam alanı yalnızca Eski Uygur Türkçesi dönemine aittir ve Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde görülmez.

Clauson, *kılın-* fiilinin *kıl-* fiilinden dönüşlü ve edilgen ek türeten -(i)n- ekiyle türediğini belirterek, daha ilk dönem Türk dilli metinlerde ‘kendi kendini geliştirme, doğma’ gibi anlamlara geldiğine değinip bu fiilin Eski Uygur Türkçesinde zarf-fiil önünde çeşitli işlev ve görevlerde kullanıldığını örneklerle göstermiştir (Clauson 1972: 623).

kılın- fiili Orhon Türkçesi dönemindeki Köl Tegin, Bilge Kagan, Tonyukuk ve Ongi Yazıtlarında ‘yaratılmak’ anlamıyla toplam yedi farklı yerde geçer (Aydın 2017: 158).

kılın- fiili, yardımcı fiili konumunda kimi araştırmacılar tarafından “tarifi (tasvirî) yardımcı fiiller” kategorisinde (Eraslan 2012: 423) ve kimi araştırmacılar tarafından ise “modal yardımcı fiiller” kategorisinde değerlendirilmektedir (Gabain 1995: 90). Şen ise bu araştırmacılar farklı olarak *kılın-* yardımcı fiilini “şarta bağlı yardımcı fiil” olarak değerlendirmektedir (Şen 2020: 78). Bu, araştırmacıların yardımcı fiil konusuna doğrudan nasıl baktıkları ile ilgili olup *kılın-* fiili, *fil* + *zarf-fil* + *yardımcı fiil* yapısında, her zaman zarf-fiil ile beraber asıl fiilin anlamına katkı yapan yardımcı fiil konumundadır.

Eski Uygurcadaki *mental filler* üzerine bir çalışma yapan Yıldız da *kılın-* fiili için ‘bir şeyin yapılması için uğraşmak’ anlamını verdikten sonra fiili *icra fiilleri* başlığı altında değerlendirir (Yıldız 2016: 147).

kılın- fiilini, *ugra-* ve *kör-* fiilleriyle birlikte “niyet” başlığı altında veren Erdal, *ugra-* ve *kör-* fiillerinin ‘iş gerçekleştirilmeyi tasarlamak’ anlamında olduğunu belirtirken *kılın-* fiilinin ise doğrudan fiziksel hazırlığı ifade ettiğini belirtir (Erdal 2004: 258). Daha sonra -gAll zarf-fiili ile kurulan fiil birleşimleri bahsinde *sançgalı kılın-* ve *körkitgeli kılın-* örneklerini vererek bunları sırasıyla ‘bıçaklamaya girişmek, teşebbüs etmek’ ve ‘göstermeye girişmek, teşebbüs etmek’ olarak anlamlandırır (Erdal 2004: 410).

kılın- fiilinin, Orhon Türkçesi metinlerindeki temel anlamlarından yola çıkılarak Eski Türkçenin ilk döneminde sözlüksel bir fiil olarak kullanıldığını söylemek mümkün görünmektedir. Bu çıkarımın önemli nedenlerinden biri de bu döneme ait metinlerde yukarıda da değinildiği gibi fiil, yardımcı fiil kullanımının haricinde doğrudan temel cümlenin yüklemi konumunda kullanılmasıdır. Bununla birlikte Eski Uygur Türkçesinin erken dönemlerine ait metinlerinin yanında diğer metinlerde de bu fiil, çoğunlukla birleşik yapılardaki görevinden ziyade asıl sözlüksel anlamıyla birlikte *kıl-* ‘yapmak, etmek’ fiilinin dönüşlü biçimiyle de kullanımı tanıklanmıştır:

k(e)ntü tugmuş kılınmış meñigü t(e)ñri yerin untu iddi y(a)ruk t(e)ñrilerde adrultı (Hua/14-16) ‘kendi doğduğu, yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu ve ışık, tanrılardan ayrıldı.’ (Özbay 2019: 92).

öglerin köğüllerin ıçgınıp ne kılınmışın arıtı bilinmez boltular (AY 625/15-17 Kaya 1994: 328); (AB/475-77) ‘akıl ve düşüncelerini kaybedip ne yapacaklarını artık hiç bilemez oldular’ (Gulcalı 2015: 122).

edgüli ayıghı iki törlüg kılınclarıg bilmedin etözün kılını yançdım erser... (AY 134/5-7 Kaya 1994: 120); (Ölmez 1991: 27) ‘hem iyi hem (de) kötü iki türlü davranışları bilmeden vücut(um)la suç işleyip kabahatte bulundum ise’ (Ölmez 1991: 27).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu fiil, aşağıdaki yapıların aksine yardımcı fiil konumunun yanında tek başına cümle içinde, doğrudan kendi anlamlarıyla, kullanılmaktadır. Orhon Türkçesinde bu fiilin sadece tek bir anlam alanını yani “yaratılmak” anlamına geldiği Aydın’ın (2017) çalışması aracılığıyla tanıklanmıştır. Böylelikle bu fiil için Orhon Türkçesi döneminde yardımcı fiilleşmenin başlamadığını dolayısıyla temel fiil şeklinde kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak özellikle Manihaist çevrede yazıldığı bilinen Huastuanift metninde yer alan bu fiil, doğrudan Orhon Türkçesindeki anlamıyla birlikte kullanılmıştır. Manihaist metinlerin, Budist metinlere göre daha erken döneme ait olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan fiilin Eski Uygur Türkçesinin ilk eserlerinde özellikle de Huastuanift metninde yardımcı fiilleşme sürecine henüz geçmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte *kılın-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinin daha geç dönemlerinde ve özellikle de Budist çevrede yazılmış metinlerinde yardımcı fiilleşme sürecinin başladığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Böylelikle fiil, Orhon Türkçesindeki sözlüksel anlam alanını karşılaması yanında farklı yapılarda farklı işlevleri karşılar duruma gelmiştir. Yardımcı fiil Orhon Türkçesinden Eski Uygur Türkçesine temel fiil > yardımcı fiil şeklinde bir gelişim sergilemiştir.

Eski Uygur Türkçesine ait metin incelemesi veya sözlük çalışması yapan araştırmacılar tarafından, *kılın-* fiili çoğunlukla ‘kılınmak, yapılmak, yaratılmak, gayret etmek (Eraslan 2012: 580); hazırlanmak, meşgul olmak, ilgilenmek, uğraşmak (Elmalı 2016: 389; Gulcalı 2015: 212); ‘davranmak, tavır takınmak, denemek; (biçim) almak’ (Wilkens 2021: 370) gibi anlamlarla karşılanmıştır. Verilen bu anlamlarının yanında, aşağıda örnekleri verilecek olan cümlelerden de anlaşılacağı üzere, *kılın-* fiili, -gAll biçimleriyle fiil birleşimi oluşturduğu yapılarda derin anlam alanı olarak “istek ve niyet” anlamını işaretlemektedir.

2. Eski Uygur Türkçesinde “İstek ve Niyet” Bildiren Bazı Birleşik Yapılar ve -gAll kılın- Yapısı

Eski Uygur Türkçesinde -gAll zarf-fiil ekini alarak kurulmuş bazı yapılarda “istek ve niyet” anlamının işaretlendiği göze çarpmaktadır. Bu tarz fiil birleşimlerinden bazıları doğrudan yardımcı fiilin esas anlamı sebebiyle “istek ve niyet” işaretlemektedir. Özellikle “istek ve niyet” anlam alanlarını işaretleyen bazı yardımcı fiiller ile kurulmuş yapıların örnekleri şu şekilde sıralanabilir:

eşidgeli küse- AY/72-15 (Kaya 1994: 96) ‘duymayı istemek’, **éltgeli ugra-** DKPAM/2309 (Elmalı 2016: 254) ‘götürmeyi istemek’, **tegingeli tapla-** DKPAM/1086 (Elmalı 2016: 240) ‘ulaşmayı istemek’, **tıñlagalı una-** DKPAM/320 (Elmalı 2016: 230)

‘dinlemek istemek’, kılğalı **katıgılan-** DKPAM/4047 (Elmalı 2016: 275) ‘yapmak istemek’ gibi.

Görüldüğü gibi *küse-* ‘istemek, arzu etmek’ fiilinin asıl anlamı hariç diğer fiiller ‘gayret etmek, çabalamak, niyetlenmek’ anlamlarına gelmektedir. Bu fiiller -gAll biçimbirimi ile birlikte birleşik yapılarda derin anlam olarak “istek ve niyet” işaretlemektedirler. Ayrıca bunlar, -gAll biçimbirimi olmadan da kendi anlamlarıyla beraber “istek ve niyet” anlam alanını işaretlemektedirler. Bu fiillerin yanı sıra, *kılın-* fiili ve ondan başka *sakın-*, *yarlıka-* ve *ötün-* yardımcı fiilleri de tek başlarına kullanıldığında farklı anlamlar ifade ederken -gAll biçimbirimi ile birlikte birleşik yapıya girdiklerinde alt anlamda “istek ve niyet” bildirirler: **kötürmeli sakın-** DKPAM/2648 (Elmalı 2016: 258) ‘götürmek istemek’, **ıdalagalı sakın-** Mayt/111-15 (Tekin 2019: 271) ‘vazgeçmeyi istemek’, **örtgeli yarlıka-** DKPAM/4068 (Elmalı 2016: 276) ‘örtmeyi istemek’, **bititgeli ötün-** Mayt/3-12 (Tekin 2019: 187) ‘yazmak istemek’.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere -gAll zarf-fiiliyle birleşik fiil durumunda bulunan bazı fiiller yardımcı fiil konumuna gelmiştir. Bu fiillerden bazıları doğrudan “istek ve niyet” anlamını işaretlerken bazıları da -gAll biçimbirimi ile fiil birleşimlerinde “istek ve niyet” anlam alanlarını işaretlemektedirler. *sakın-* fiilinin haricinde *yarlıka-* ve *ötün-* fiilleri hiyerarşik olarak kendisinden alttaki ve üstteki kişiden bir şey istemek olarak düşünülebilir. Doğal olarak bu fiillerin kendi anlamlarının altında bir “istek ve niyet” vardır. Sadece konuşurun hiyerarşik durumuna göre fiiller değişmektedir.

Bu yazının asıl konusu olan -gAll *kılın-* fiil birleşimi de yukarıda değinilen diğer yapılar gibi “istek ve niyet” anlam alanını işaretlemektedir. *kıl-* ‘yapmak, etmek’ anlamlarına gelen fiile dönüşlülük eki getirilerek türetilen *kılın-* fiilinin, daha önce de değinildiği gibi -gAll biçimbirimiyle kurduğu fiil birleşimi örnekleri aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Yapının örneklerine geçmeden önce -gAll *kılın-* fiil birleşiminin incelenmesi gereken dilbilimsel alanı *kipliktir*. Sebzecioğlu’na göre kiplik, insanın aktarılan önermeye rengini katan kesinlik, olasılık, istek, emir, şaşırma, gereklilik, zorunluluk gibi birçok ruh hâli olan bildirişmeye ait anlamsal ve edimbilimsel boyuttur. Kiplik tümce üstü birimleri de kullanarak ruhsal durumları yansıtabilme yelpazesini daha geniş tutabilmektedir (Sebzecioğlu 2016: 230).

Eski Uygur Türkçesindeki olasılık kipliği üzerine bir çalışma yapan Hirik (2010), kiplik terimini konuşur ya da yazarın sözcüne açıklık ve netlik getirmek amacıyla söz dizimi içerisinde yararlandığı, bir olay/durum karşısındaki tutumunu, düşüncesini yansıtan; kesinlik, tahmin, zorunluluk, yeterlilik, olasılık, şüphe, istek vs. anlam alanlarına sahip ekler ve sözler olarak tanımlamaktadır. Bunula birlikte bazı araştırmacılar kipliği anlambilimsel bir ulam olarak görmekte beraber, cümledeki istek işaretleyicilerinin de kiplik alanında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Rentsch 2013: 130). Bağlamla doğrudan alakalı olan ve ondan ayrı düşünülmemeyen kiplik sözcenin anlamını değiştirmesi yönüyle anlambilim alanına girmektedir (Hirik 2010: 1).

Benzer, kiplik kullanımı için konuşucunun atanmışları değil seçilmiş biçimleri kullandığını belirterek konuşucunun kipliği, Türkçedeki zaman eklerinden birini seçerek özellikle de istek ve niyet anlamlarını dinleyiciye vermek için kullandığını eklemiştir (Benzer 2008: 181-182).

Orhon Türkçesinden Eski Uygur Türkçesine yardımcı fiilleşme durumuna gelmiş *kılın-* fiili ve bu dönemin önemli zarf-fiillerinde olan -gAlı biçimbirimi ile oluşmuş ve gramerleşme sürecini tamamlamış -gAlı *kılın-* yapısıyla meydana gelen örnekler ve onların işaretledikleri anlamlar istek kipliği çerçevesinde değerlendirilecektir. -gAlı *kılın-* yapısının cümle içerisinde isteği işaretleyen dilsel bir unsur olarak görülmesi mümkündür.

Çalışmasında anlam alanlarına göre “isteme”yi kategorileştiren Aslan Demir; emir, istek, rica, yalvarma gibi alt birimleri içine alan bir üst küme olarak “isteme” anlam alanını tasarlamıştır (Aslan Demir 2008: 93). İstek semantiğini isteme anlam alanının bir alt birimi olarak değerlendiren Aslan Demir’e göre istek semantiği, emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan durumları, zaman zaman da gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri, arzu veya hayal edilenleri karşılayan, ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüveleriyle yakın duran bir anlam alanıdır (Aslan Demir 2008: 93-94). Aslan Demir’e göre istek kategorisi genellikle, henüz gerçekleşmemiş; gerçekleşmesi çeşitli derecelerde potansiyel olan olay ve durumları içine alır (Aslan Demir 2008: 173). Ancak aşağıdaki yapılar incelendiğinde, çoğu yapı örneklerinde isteklerin gerçekleşmediği veyahut gerçekleşmesine çok az bir zaman kala dış etmenler tarafından engellendiği görülecektir.

Bununla birlikte Aslan Demir’e göre isteme kipliğinin alt anlam birimlerinden biri olan istek semantiğinin cümle içerisindeki işaretleyicilerinden biri de sözdizimsel istek işaretleyicileridir.² Bunlar sözdizimi ve bağlaşıma biçimi ile dikkat çeker ve sözdizimini ilgilendiren diziliş biçimlerinin yanı sıra, morfolojik ve sözlüksel işaretleyicilerinin de dâhil olduğu, birden fazla gramatikal düzeyi ilgilendiren bir temsil etme özelliğine sahiptir (Aslan Demir 2008: 133). Burada da gramerleşmesi tamamlanmış ve bağımlı biçim birim durumuna gelmiş yapının aşağıdaki örnekleri bu başlık çerçevesinde değerlendirilecektir.

yüz yüzegüsinte mar(i)mLARınTA barça ölüm yadılıp anta'ok ög içginur öz etin tañkalayur.. tişin çIKratur yaşlıg közin kadaşları tapa tétrü körür sav sözlegeli kılınSar sözleyü umaz DKPAM/613-17 ‘İç ve dış organlarında ölüm yayıldıkça suuru dağılır ve kendi etini parçalamaya başlar. Dişlerini sıkıp gıcırdatır. Yaşlı gözleriyle eşine dostuna dikkatlice bakar, konuşmaya çalışır (ama) konuşamaz.’ (Elmalı 2016: 234)

Elmalı'nın ‘konuşmaya çalışır’ olarak aktardığı -geli *kılın-* yapısı bağlamdan da hareketle “istek ve niyet” anlamlarını doğrudan işaretlemektedir. Eylemi yapacak kişinin ‘bir söz söylemeye niyetlendiği’, ‘bir söz söylemek istediği’ açıktır. Bu bakımdan cümleyi ‘konuşmak ister ama konuşamaz’ şeklinde aktarmak daha uygun

² İsteme kipliğinin alt anlam birimlerinden biri olan istek anlam alanının işaretleyicileri hakkında daha geniş bilgi için bk. Aslan Demir 2008: 99-146.

görülmektedir. Bu örnekte eylemi gerçekleştirecek kişi isteği tasarlanmış ve yapmaya koyulmuş ancak buna muktedir olamamıştır, dolayısıyla isteğin gerçekleşme potansiyeli ortadan kalkmıştır.

birök ol tsuylug tamuluğlar taşgaru üngeli kılınıp ügüz kıdıgın yarmansarlar tolp etözleri tançu tançu bolup bıçılır DKPAM/762-65 ‘Eğer, o günahkâr cehennemlikler dışarı çıkmaya yeltenip ırmak kenarına tırmanılırsa bütün vücutları dilim dilim olup biçilir.’ (Elmalı 2016: 236)

Elmalı tarafından ‘dışarı çıkmaya yelten-’ olarak aktarılmış olan *üngeli kılın-* yapısı da yine “istemek ve niyet” anlam alanını baskın bir şekilde işaretlemektedir. Bağlamdan hareketle eylemi yapan kişilerin dışarı çıkmak istediklerinde başlarına gelecek olaylar anlatılmaktadır. Aynı şekilde cehenneme düşecek canlıların tek arzulanacakları şey oradan çıkmak olacaktır. Bu bakımdan “cehennemden dışarı çıkmaya yeltenmek” yerine “cehennemden çıkmayı istemek, arzulamak ve niyetlenmek” daha uygun görülmektedir. Bu sebeple yapının geçtiği kısmın ‘dışarı çıkmak isteyerek ırmak kenarına tırmanılırsa’ diye aktarılması yerinde olacaktır.

ol kılınçag sözlegeli kılınsar [ ]/ küçleri küsünleri yetmez BT XXXVII/2277-78 ‘wenn diese versuchen, jenes Vergehen zu schilderen, [reicht selbst] deren Kraft [nicht aus].’ (Wilkens 2016: 331) / bu eylemleri tasvir ederlerse, anlatılırsa ... güçleri kuvvetleri yetmez.

Wilkens tarafından harf çevrimi yapılan bu bölüm Elmalı’nın çalışmasında yoktur. Wilkens’in Almanca *zu schilderen* ‘tasvir etmek’ fiiliyle karşıladığı *-geli kılın-* yapısının geçtiği bağlam “istemek ve niyet” kipliğinin bir başka sözdizimsel işaretleyicilerindedir. Bu bağlamda *sözlegeli kılın-* yapısının tarafımızdan önerilen aktarımı ‘söylemeye niyetlendiklerinde, söylemek istediklerinde güçleri yetmez’ şeklindedir. Yine bu örnekte de eylemi gerçekleştirecek kişiler tarafından eylem tasarlanmış ve gerçekleştirilmeye niyetlenmiş ancak sonuca varılamamış yani istek gerçekleşmemiştir.

trizülün alıp t(e)ñri burhanag sançgali kılınıtı arasınıtı ol ört yalın teg tr(i)jülü [...] YTR’ *kelip bartı..* DKPAM/2610-13 ‘Üç çatalı mızrağını (eline) alıp Tanrı Buda’yı mızraklamaya yeltendi. Bu arada o ateş gibi mızrak (şeytanın elinden...) çıkıp gitti.’ (Elmalı 2016: 257-258)

Elmalı tarafından *sançgali kılın-* yapısı ‘mızraklamaya yelten-’ şeklinde aktarılmıştır. Ancak ‘yeltenmek’ fiili, bu yapıdaki anlam derinliğini işaretlemeye yeterli değildir. Bu yüzden ‘üç çatalı mızrağını (eline) alıp Tanrı Buda’yı mızraklamaya niyetlendi, mızraklamayı istedi.’ şeklindeki aktarım daha doğru bulunmaktadır. Ayrıca bu örnekte, yukarıda da değinilen isteğin bir tanımı olarak isteklerin gerçekleşmesi çeşitli derecelerde potansiyel olması özelliği görülmemektedir. Burada eylemi gerçekleştirecek kişi tarafından istenilen şey tasarlanmış ancak eylemi yapmaya çok az bir zaman kala bu isteğin gerçekleşme potansiyeli ortadan kalkmıştır.

amarıları yme tag başgokların kelürüp çandallarka kemişgeli kılınıtlar BT XXXVII/7864-66 ‘Und einige von ihnen brachten bergspitzen herbei und schichten sich an diese auf candalas zu werfen.’ (Wilkens 2016: 635) / bazılarını yine dağ başına getirip cellatlara atmaya çalıştılar.

Wilkens tarafından *zu werfen* ‘atmak’ fiiliyle karşılanan yapının Türkçeye aktarımı ‘getirerek cellatlara bırakıp atmak istediler, atmaya niyetlendiler’ şeklinde olması, metnin bağlamı açısından daha uygun olacaktır.

çaştanê êlig begig şançgali urgali kılınıp bir ikintiske inçe tēp tēstiler takı negü küter sizler terkin monı sançıylar bıçınlar DKPAM/3524-28 ‘Hükümdar *Caştana*’yı mızraklamaya hazırlanarak birbirleriyle şöyle konuştular: ‘Artık ne bekliyorsunuz? Çabuk bunu mızraklayıp doğrayalım.’ (Elmalı 2016: 269)

Elmalı tarafından ‘*Caştana*’yı mızraklamaya vurmaya hazırlanarak’ şeklinde aktarılan yapıda, öncekilerde görüldüğü gibi yoğun bir “istek ve niyet” anlamı işaretlenmektedir. Bu yüzden ‘*Caştana*’yı mızraklamaya vurmaya niyetlenerek, mızraklamak vurmak isteyerek’ şeklindeki aktarımlar bağlama daha uygun düşmektedir.

kayusı küçlüg ermiş biz ança sözlep ört yalın teg y(i)ti kılıçın êlginte tuta yekler tapa yakın sikrip içkerü kirti ’eñ uluğu kalaşodarê atlıg yekniñ töpösinteki saçın tutup kılınçın bıçgali sançgali kılını DKPAM/3570-75 ‘Hangimiz kuvvetliymişiz (görelim). Bu şekilde konuşup ateş gibi keskin kılıcını elinde tutarak şeytanlara doğru yaklaşp sıçrayarak aralarına girdi. (Şeytanların) en büyüğü (olan) *Kalaşodara* adlı şeytanın tepesindeki saçı tutup kılıçla kesmeye hazırlandı.’ (Elmalı 2016: 269)

‘kesmeye hazırlanmak’ olarak aktarılan *bıçgali sançgali kılın-* yapısında da diğer örneklerde olduğu gibi “istek ve niyet” anlam alanını işaretlediği düşünülmektedir. Bu yapıyı ‘bir işe girişmek, bir işe hazırlanmak’ olarak düşünmekten ziyade ‘bir işi yapmayı istemek’ şeklinde düşünmek ve ‘saçını tutarak kılıçla kesmek doğramak istedi.’ şeklinde aktarmak daha uygun olacaktır.

inçip arziler iliginiñ bir kşan üdki biligin ol bilgiler arkası tenlegeli kılınar AY/618-20 ‘Eğer kâhinler hükümdarının bir lahzalık bilgisi ile o bilge topluluğundaki karşılaştırılsa’ (Uçar 2009: 277)

Uçar, *tenlegeli kılın-* yapısını ‘karşılaştırılsa’ şeklinde bir ifadeyle karşılamıştır. Ancak bu ifade *-geli kılın-* yapısındaki “istek ve niyet” anlam alanını işaretlemek için yetersiz kalmaktadır. Bağlama göre bunun doğru aktarımı ‘o bilge topluluğundaki (şey) karşılaştırılmak istendiğinde’ şeklinde olmalıdır.

Bununla birlikte Çincedeki eşdeğerleri takip edilebilen metinlerden birisi olan Altun Yaruk metninin Çince karşılığında, buradaki *-geli kılın-* ifadesi 令 *ling* şekliyle karşılanmaktadır. 令 *ling* ifadesini Pulleyblank, “varsayım” başlığı altında verdikten sonra nedensellik bildiren yardımcı ifadelerden biri olduğunu söyler ve varsayımları, olasılıkları ifade etmek için kullanıldığını belirtir. Bu kullanım klasik dönem metinlerinde nadir olmakla birlikte geç Muharip Devletler Dönemi’nde ve Han Hanedanlığı Dönemi’nde yaygın hâle gelmiştir (Pulleyblank 1995: 151-152). Giles de 令 *ling* ifadesinin anlamlarından birini ‘sebeb olmak’ olarak verir (Giles 1912: 901).

Görüldüğü üzere, Altun Yaruk V. kitapta geçen *-geli kılın-* yapısı Çince metin karşılığında 令 *ling* ifadesiyle karşılanmış olmasına rağmen hem Eski Uygur Türkçesi metnine olan çeviride hem Türkiye Türkçesine olan aktarımda farklı dil bilgisel yapılarla karşılanmaktadır. Uçar’ın ‘karşılaştırılsa’ aktarımı ‘karşılaştırılması

durumunda’ gibi anlamlarla Çincedeki karşılığına daha yakın durmaktadır. Ancak metnin bağlamından yapının yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi doğrudan istek ve niyet anlam alanını işaretleyerek ‘karşılaştırılmak istense, karşılaştırılmak istendiğinde’ gibi aktarımların daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle metinler Çince den çevrilmesine rağmen metnin orijinalindeki sözlüksel birimlerin doğrudan Türkçenin kendi yapısına uygun ve farklı ifadelerle karşılandığı görülmektedir.

açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yégeli kılınur AB/123-25 ‘açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.’ (Gulcalı 2015: 110)

Gulcalı, *yégeli kılın-* yapısını ‘yemek üzeredir’ şeklinde aktardıktan sonra yukarıdaki bağlamın harfiyen aktarımını ‘onun için açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp tekrar dönüp kendi yavrularını yemek zorunda kalmış.’ şeklinde vermiştir (Gulcalı 2015: 110). Ancak ne ‘yemek üzeredir’ ne de ‘yemek zorunda kalmış’ aktarımları, *yégeli kılın-* yapısının işaretlediği derin anlam alanını ifade etmekte yeterlidir. Bu yapı bundan önceki örneklerde olduğu gibi “istek ve niyet” ifadesini işaretler şekilde ‘yemek ister, yemeye niyetlenir’ olarak aktarılmalıdır.

Bunun yanında Gulcalı, Çince metindeki 必 *bì* (G 4562) ‘muhakkak -mAll, mutlaka’ ibaresinin Uygurcaya (-gAll) *kılın-* olarak aktarıldığını belirtir (Gulcalı, 2015; 137). Çince de 必 *bì* “kuvvetli zorunluluk” başlıkları altında değerlendirilir. Bu “kuvvetli zorunluluk” Çince de 必 *bì* ve 得 *děi* ifadelerinin yanı sıra 必 *bì* ifadesinin birlikte kullanımları olan 必须 *bìxū* ve 必得 *bìděi* ifadeleri ile de yapılmaktadır. 必 *bì* ifadesiyle kurulan yapılar, 得 *děi* ifadesine göre daha resmî kullanımlar içindir (Ross, Ma 2006: 71). Giles de 必 *bì* ifadesine ‘kesin olmak, gerekmek, -mAll’ olarak yer vermiştir (Giles 1912: 1090).

Gulcalı’nın *yégeli kılın-* yapısının harfiyen aktarımındaki ‘yemek zorunda olmak’ ibaresinin Çincedeki 必 *bì* etkisiyle oluştuğunu düşünmek mümkündür. Dolayısıyla burada yapının işaret ettiği anlam alanını, eylem sahibinin kendi yavrularını yemesinden başka çaresi kalmadığı için “eylemi gerçekleştirenin kendisinde bireysel nedenlerle oluşan zorunluluk hissiyatı”, “eylemi gerçekleştirmekten başka yolun olmaması”, “yapılması mutlak” veya “kişinin kendisine verdiği zorunlu bir istek” olarak düşünülebilir. Ancak buradaki örnekte yapının işaret ettiği anlam alanının “emir” veya “istek” olup olmadığını anlamak güç bir durumdur.

Yine bu örnek “isteğin potansiyel gerçekleşme özelliği” bakımından da değerlendirilmelidir. Burada öznenin (aç pars) eylemi gerçekleştirmekten başka yolu ve şansı yoktur ve dolayısıyla eylemi yapmaya (kendi yavrularını yemeye) niyetlenmiş ve istemiş ancak bağlamdan da hareketle bir Budist felsefe görüşüne uygun olarak prens kendisini aç pars için feda etmiştir, böylece eylemi yapamaya niyetlenen yani eylemi yapmayı isteyen kişiye bunu gerçekleştirme fırsatı vermemiştir. Dolayısıyla bu örnekte de “isteğin potansiyel gerçekleşme” özelliği vuku bulmamıştır.

küdüp vinaydaki töröçe evirgeli kılınıp tevlig kürlüg yazok ayıtgalı ugramak Xuan IX /1109-12 ‘dass man wartet und sich bemüht [die Mönche u. Nonnen] gemäß dem Gesetz des Vinaya zu bekehren, und [gleichzeitig] beabsichtigt, betrügerische Vergehen [dieser Mönche und Nonnen] zu untersuchen’ (Aydemir 2010: 199)/

‘bekleyip *Vinaya*’daki töreye göre çevirmeye çalışarak hilekâr günahı söylemeyi istemek’

Hakan Aydemir’in çalışmasında, Almanca *zu bekehren* ‘çevirmek’ fiiliyle karşılanan bu ifade bize göre, “istek ve niyet” anlam alanının işaretlenmesine uygun olarak ‘*Vinaya*’daki töreye göre çevirmeye niyetlenerek, çevirmek isteyerek’ şeklinde aktarılmalıdır.

bo iki türlüğ bağ tıtagınta yañılok turur üküş sezik kezig yañılımışın ked bütürgeli kıluntukda yanturu yene yañılok yéti sezik tugmış Vsam/527-31 ‘Bu iki türlü bağ sebebiyle (yani bu iki sonuçla) pek çok ihtilaf ortaya çıkmıştır. (Mantık terimlerinin) sırası hakkındaki yanlışlığı tamamen ortadan kaldırmak için hazırlanmasına rağmen yeniden ihtilafı yedi konu ortaya çıkmıştır.’ (Elmalı 2017: 161)

Elmalı’nın aktardığı ‘ortadan kaldırmak için hazırlanmasına rağmen’ ibaresi yapının diğer örneklerinde olduğu gibi *-geli kılın-* yapısının anlam derinliğini işaretlemeye yeterli değildir. Bunun yerine tarafımızca düşünülen aktarma, ‘yanılgıyı tamamen bitirmeyi istemesine rağmen’ şeklinde “istek” anlam alanının işaretlenmesiyle oluşmaktadır. Buradaki yapıda işaretlenen ‘yanılgıyı tamamen bitirmeyi istemek’ anlam alanı, ‘yanılgıyı tamamen ortadan kaldırmak için hazırlanmak’ anlam alanına göre daha ağır basmaktadır.

ügüz ertgeli ogradıñ işiñ bütmez

beg bolgali kıluntıñ yarlıkuñ yorımaz ETŞ/35-28

‘Nehir geçmeyi düşündün, işin olmaz; bey olmaya çalıştın, fermanın geçmez.’ (Arat 2007: 35/28)

Arat’ın ‘bey olmaya çalıştın’ şeklinde aktardığı *bolgali kılın-* yapısının ‘bir şey olmaya çalışmak’ anlamından ziyade ‘bir şey olmak istemek’ anlam alanına uygunluğu daha ağır basmaktadır. Bu bakımdan yapının ‘bey olmak istedin (ancak bu durumda da) hükmün geçmez’ şeklindeki aktarımın, bu çalışma kapsamında daha uygun olacağı sonucuna varılmıştır. Bu örnek üzerinde de incelenmesi gereken “isteğin potansiyel gerçekleşmesi” özelliği, gerçekleşmiş gibi görünmemektedir. Çünkü bağlamdan hareketle bey olmak isteyen kişiye bu durumun gerçekleşmesinden sonra hiçbir şekilde tanınmayacağı yani fermanının geçmeyeceği söylenerek onu bu isteğinden caydırma çabası güdülmüştür. Bu durumda da “isteğin potansiyel gerçekleşme durumu” yine vuku bulmamıştır.

kértü köñlümüzni azkıya tavar birle yme körkitgeli kılınsa... ‘bizim gerçek düşünceimizi azıcık malla yine göstermek için yorulsa’ Gabain (1935, Eraslan 2012: 411’den).

Yukarıdaki cümlede görülen yapı, bundan önceki cümlelerde yer alan yapının işaretlediği “istek ve niyet” anlam alanını doğrudan karşılamaktadır. Yapının işaretlediği anlam alanına göre aktarım ‘göstermek istese’ şeklinde olmalıdır.

Bununla birlikte yukarıda çeşitli metinlerden örnekleri verilen *-gAll kılın-* yapısının bir bütün olarak gramerleşme boyutu da ele alınmalıdır. Gramerleşme terimi basitçe Vardar (2002: 72)’ın tanımına göre “dil’in evrim süreci içerisinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi” ve Gökçe (2013: 21)’ye göre de “bağımsız sözlüksel birimlerin, bir takım dilbilimsel bağlamlarda gramatikal işaretçi olarak görev

almaları”dır. *kılın-* fiilinin temel sözlüksel anlamı, Orhon Türkçesi metinlerinde ‘yaratılmak’ olarak tanımlanmışken Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise doğrudan, yukarıda örnekleri verildiği şekilde, ‘yapmak, yapılmak’ ve bunun yanında ‘yaratılmak’ olarak da tanımlanabilmektedir. Bunun yanında bu fiil, fiil birleşimlerinde -gAlı biçimbirimi ile birlikte temel sözlük anlamından uzaklaşarak yeni anlam alanlarını da karşılayabilmektedir. Bu yüzden bu yardımcı fiilin ve -gAlı *kılın-* yapısının gramerleşerek “istek ve niyet” anlam alanını karşılayan ve istek kipliğini işaretleyen biçimbirimler hâline geldiğini söylemek mümkündür. Gökçe, gramerleşme sürecinin ilk aşamasını “anlamsızlaşma” olarak görür ve bunu kısaca anlam içeriğindeki kayıp olarak açıklar (Gökçe 2013: 31). Buna göre *kılın-* yardımcı fiili, kullanıldığı ilk dönemden Eski Uygur Türkçesine geldiği döneme kadar birtakım anlam geçişlerine maruz kalmıştır. Yukarıda da değinilen örneklerde kendi sözlüksel yani en temel ve en yaygın anlamıyla kullanıldığı metinlere tarih bakımından daha yakın olan Eski Uygur Türkçesinin Manihaist çevrede yazılmış metinlerinde dilbilgisel anlama dönüşerek gramatikleştiği görülmektedir. Bunun yanında artık daha fazla çeviriye dayalı metinlerin Eski Uygur edebiyatında görülmesiyle birlikte bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan fiil birleşimlerinde ise *kılın-* fiili hem dilbilgisel anlama dönüşme hem de gramatikleşme sürecine girmiştir. Ancak yine de bu anlam geçişlerini kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir.

Bağımsız sözlüksel birimlerdeki ses indirgemeleri, birçok araştırmacı tarafından gramerleşmenin doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Ancak bununla birlikte Gökçe, çalışmasında gramerleşen dil birimlerinin her zaman ses indirgemelerine maruz kalmaları gibi bir zorunluluğun olmadığına dair görüşler belirten araştırmacılara da değinmiştir. Yine bu araştırmacılara göre gramerleşme süreçleri sonucunda ses erozyonlarının ya da ses indirgemelerinin ortaya çıkması bir zorunluluk değildir (Gökçe 2013: 36-37). Yani gramerleşme ve buna bağlı olarak bağımlı biçimbirime dönüşme mutlak surette ses olaylarına dayalı bir süreç gerektirmez. Gramerleşmeye maruz kalan biçimbirimlerin ses indirgenmesine ya da ekleşmesine gerek kalmadan doğrudan kendi biçimleriyle de kullanılmaları ve cümle içerisinde yer almaları mümkündür. -gAlı *kılın-* yapısının da ses indirgemelerine maruz kalmadan gramerleşme sürecini tamamlayarak cümlede görevli birimlerden biri olarak değerlendirilebilmesi olanak dâhilindedir. Ancak bununla birlikte ekleşmeye maruz kalmadığını söylemek de mümkün olmayacaktır. Yukarıda da görüldüğü üzere -gAlı *kılın-* bir “istek kodlayıcısı”dır. Bu bağlamda yapının ek olarak ele alınmasında herhangi bir sakınca görünmemektedir.

Gerek işaretlediği anlamlara göre, -gAlı *kılın-* yapısının gerekse de bu yapıdan farklı olarak yukarıda değinilen -gAlı *küse-*, *ugra-*, *tapla-*, *una-*, *katıgılan-* *sakın-* gibi yapılar *isteme kipliğini işaretleyen/kodlayan modal yardımcı fiillerden oluşmuş fiil birleşimleri* olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında *ötün-* ve *yarlıka-* fiiller de esasen sözlüksel olarak farklı anlam alanlarını karşılamalarının³ yanında yardımcı fiil durumundaki fiil birleşimlerinde aynı anlamı işaretlediği için yine *isteme kipliğini işaretleyen modal yardımcı fiillerden oluşmuş fiil birleşimleri* başlığı çerçevesinde

³ Ayrıca Wilkens, *sakın-* fiilinin *tile-* ve *iste-* gibi “istek” bildiren fiillerle ikileme yapılarına girdiğini belirterek “istemek, arzu etmek, ummak, dilemek” gibi anlamları karşıladığına da vurgu yapmıştır (Wilkens 2021: 575).

değerlendirilebilir.⁴Bunlardan bazıları, yapılarda doğrudan kendilerine has anlamlarından uzaklaşarak gramerleşme ve “istek” anlamını işaretleme yoluna girmişlerdir. Eski Uygur Türkçesinde bu tarzda anlam alanını işaretleyen fiil birleşimlerinin sayısını artırmak pekâlâ mümkündür.

3. Sonuç

Eski Uygur Türkçesi dönemi gerek verilen eserler gerekse bu eserlerdeki dil bilimsel özellikler bakımından kendisinden bir önceki dönem olan Orhon Türkçesine göre daha geniş bir yapıya sahiptir. Özellikle Eski Uygur Türkçesi metinlerinde birleşik fiil kullanımı daha yaygın ve daha kapsamlıdır. Türk dilinin tarihi devirlerinde çeşitli biçimlerde görülen fiil birleşimleri, kendini Eski Uygur Türkçesi döneminde fazlaca göstermiştir. Orhon Türkçesiyle birlikte görülen ancak Eski Uygur Türkçesinden itibaren yaygınlık kazanarak Türk dilinin önemli yapılarından biri hâline gelen fiil birleşimleri, ayrı ayrı metinlerdeki bağlamlarından hareketle işaretledikleri anlam derinlikleri tespit edilerek incelenmelidir. *kılın-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinin tarihsel olarak daha erken dönem metinlerinde sözlüksel anlamını koruyarak temel fiil şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak yine aynı dönemin daha geç metinlerinde görülen şekliyle bu fiilin yardımcı fiilleşme sürecine girdiği görülmüştür. Bu fiilin çoğunlukla geç dönem metinleriyle birlikte kendi anlamsal içeriğinden uzaklaşarak yani gerçek anlam alanından çıkarak ve kurduğu yapıyla birlikte farklı bir kipliği karşıladığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte yapının örneklerinden ve bağlamından hareketle işaretledikleri anlam alanı “istek ve niyet” olarak düşünülmüştür. Bu bağlamda yapının genelde “isteme kipliği” özelde de “istek semantiği” ile olan bağları incelenerek kiplik ile olan bağlantısı düşünölmeye çalışılmıştır. Kiplik ile olan bağlantısı sebebiyle -gAll kılın- yapısının gramerleşme süreci üzerinde de durularak bağımlı biçimbirim hâline gelmiş olduğu ve cümlede istek kipliğinin anlamsal alanlarını işaretleyen yapı olduğu düşünülmüştür. Bununla beraber gramerleşme sürecinde geçirdiği veya geçirmesi muhtemel bazı aşamalar ile de değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca isteklerin “potansiyel gerçekleşme durumu” da gerçekleşip gerçekleşmeme açısından açık olan ve bağlamı bilinen örnekler üzerinde incelenmiştir. -gAll kılın- yapısı yalnızca Eski Uygur Türkçesi döneminde verilen eserlerde tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklerde bu yapı, metinlerin inceleycileri tarafından farklı anlamlarla işaretlenmiştir. Bu anlamlar -maya hazırlan-, -maya çalış-, -maya yelten-, karşılaştı-, -mek üzere ol-, -mek zorunda kal- şeklindedir.

Bu bağlamda yukarıda verilen anlamların yetersiz kaldığı düşünölmekle yapıların anlam derinliğini “istek ve niyet” şeklinde işaretlemenin daha doğru olacağı belirtilmiştir. Bunun yanında Çince karşılıkları kontrol edilebilen metinlerden olan Altun Yaruk Sudur metninin Çince karşılığında geçen iki farklı yapı, Eski Uygur Türkçesine yapılan çevirilerde tek bir yapı hâlinde -gAll kılın- yapısıyla karşılanmıştır. Çince metinlerde -gAll kılın- yapısının karşılığı olarak 令 *ling* ve 必 *bi* ifadeleri kullanılmıştır. Bunlardan ilki olan 令 *ling* bir sebep bildiren ifade olmakla beraber

⁴ Bunun yanında içerisinde *sakin-* ve *ötün-* gibi yardımcı fiillerin durumu için bk. Gabain 1995: 90; Ersan 2015: 93 ve Polat 2017.

“olasılık ve ihtimal” bildirir. Bunun yanında diğer ifade olan 必 *bi* ise kullanıldığı cümlelere “kuvvetli zorunluluk” anlamı katar. Ancak gerek 令 *ling* gerekse de 必 *bi* yapısının anlamları, metinlerin bağlamlarından hareketle, Eski Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine olan aktarımlarda yeterli olmamıştır. Bu bakımdan bu örneklerdeki yapıların aktarımı bağlamlarına göre değerlendirilerek diğer örneklerde olduğu gibi “istek ve niyet” anlamlarına uygun şekilde aktarılmıştır.

Kısaltmalar

AB: Aç Bars Hikâyesi	ETŞ: Eski Türk Şiiri
AY: Altun Yaruk Sudur	Hua: Huastuanift
BT XXXVII: Berliner Turfantexte 37- Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmaphāvadānamālā	Xuan IX: Xuanzang-Biographie IX Mayt: Maytrisimit
DKPAM: Daşakarmaphāvadānamālā	Vsam: Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker.
- AYDEMİR, Hakan (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Doktora Tezi. Göttingen: Georg-August-Universität Göttingen.
- AYDIN, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- BENZER, Ahmet (2008). *Fiilde Zaman Görünüş Kip ve Kiplik*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon.
- ELMALI, Murat (2016). *Daşakarmaphāvadānamālā*. Ankara: TDK.
- ELMALI, Murat (2017). *Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz*. Ankara: TDK.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ERSAN, Raziye (2015). *Altun Yaruk Bağlamında Eski Uygurcada Fiil Birleşmeleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- GABAIN, Anne Marie von (1953). “Türkçede Fiil Birleşmeleri”. *TDAYB*, 16-28.
- GABAIN, Anne Marie von (1995). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK.
- GILES, Herbert A. (1912). *A Chinese-English Dictionary*. Shanghai-London.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- GULCALI, Zemire (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” Hikâyesi*. Ankara: TDK.

- HİRİK, Seçil (2010). *Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KAYA, Ceval (2004). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖLMEZ, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1.
- ÖZBAY, Betül (2019). *Huastuanifti Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK.
- POLAT, Ülkü (2017). “Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (ötün-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasvir Filleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/4: 2012-2026.
- PULLEYBLANK, Edwin G. (1995). *Outline of Classical Chinese Grammar*. Vancouver: UBC.
- RENTZSCH, Julian (2013). “Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası”. *Bilig*, 67: 129-168.
- ROSS, Claudia; MA, Jing-heng Sheng (2006). *Modern Mandarin Chinese Grammar A Practical Guide*. New York: Routledge Published.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2016). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit.
- ŞANLI, Cevdet (1992). *Eski Türk Şiiri (İnceleme, Metin, İndeks)*. Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- ŞEN, Serkan (2020). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit.
- TEKİN, Şinasi (1992). “Eski Türkçe”. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 69-120.
- TEKİN, Şinasi (2019). *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOKYÜREK, Hacer (2005). *Eski Türkçede (VIII. yy.-XII. yy.) Yardımcı Fiiller*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- UÇAR, Erdem (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- WILKENS, Jens (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*. Turnhout: Brepols.
- WILKENS, Jens (2021) *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- YILDIZ, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.